

physiological measuring. The psychometric analysis was carried out on the obtained data by the selection the students of humanitarian and natural faculties (psychological, philosophical, cybernetic, history) of the Kiev national university of the name of Taras Shevchenko, that have passed military preparation, cadets that study in the Military institute. In the process of standardization and adaptation of psychodiagnostic methods was used results, that were obtained in a clinical selection of patients of main Military psychiatry clinical hospital, that suffer from PTSR, including with pronounced comorbid depressive symptoms.

УДК 159.96

Дубровинський Г. Р.,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: gdubrovinskiy@gmail.com

ДІТИ ВІЙНИ: ДОСЛІДЖЕННЯ ЯВИЩА ПСИХОТРАВМИ ПІД ЧАС ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ В УКРАЇНІ

У статті розглянуто нинішній стан дослідження явища дітей війни у сучасній Україні. Представлено погляд автора стосовно очікування негативних наслідків психотравми дітей війни у подальшому їх психологічному, фізіологічному та соціальному розвитку.

Ключові слова: діти війни, психотравма, насильство, негативні наслідки, подолання травм.

The article describes the research of the current state of the war children as a phenomenon in modern Ukraine. Presented opinion of the author in relation to expectation of negative consequences of psychological trauma children of war in further to their psychological, physiology and social development.

Key words: children of war, psychological trauma, violence, negative consequences, overcoming of trauma.

Постановка проблеми. Анексія АР Крим і м. Севастополь та війна на Донбасі суттєво змінили життя усіх громадян України незалежно від місця їх проживання. Найуразливішими у суспільстві є найменш захищені категорії населення — діти. Найгостріше наслідки війни на собі відчули і відчувають діти, які проживають у Донецькій та Луганській областях. Дитина, яка потрапила в пастку середовища насильства, отримавши таким чином психотравму, стикається зі складними завданнями адаптації. «Не маючи змоги дбати про себе та захищатися, вона повинна компенсувати незадовільні турботу та захист з боку дорослих єдиним доступним їй засобом — незрілою системою психологічного захисту» [1].

Таким чином ми маємо у сучасній Україні факт існування дітей війни, як складне соціальне-психологічне явище. Середовище насильства, створене за участю країни агресора, неодноразові психотравми у дітей формують особистість з певними психічними вадами, що потребує детального вивчення та вирішення існуючих проблем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розгляд психотравми, як дисгармонії, дисонансу, розладу у психічному стані особистості, особливо незрілої, якою виступає дитина — є полем багатьох досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, зокрема у працях вітчизняних психологів Т. М. Титаренко, Т. С. Кириленко, Н. Ю. Максимової, К. Л. Мілютіної, О. П. Саннікової, Е. Л. Носенко, С. І. Яковенка та ін. [2].

Попередження жорстокого ставлення до дітей розкрито в працях представників гуманістичного виховання й навчання: К. Вентцеля, Я. Корчака, Дж. Локка, М. Монтессорі, П. Наторпа, Ж.-Ж. Руссо, В. Сухомлинського, Л. Толстого, К. Ушинського [3].

Проблема насильства є предметом дослідження різних наук: філософії (М. Бахтін, М. Бубер, В. Зеньківський, О. Казновецька, М. Лоський, В. Малахов, С. Франк); психології (Ф. Василюк, Т. Гаврилова, М. Левітов, О. Реан, Т. Рум'янцева); соціальної психології (Ф. Александрова, Ю. Антоняк); педагогіки (М. Асанова, Б. Ворник, І. Грабська, Ф. Думко, Н. Зинов'єва, О. Невмержицький, В. Оржеховська, Р. Ролинський, Т. Федорченко та ін.) [1].

Різні аспекти сирітства як соціального явища розглядалися у працях таких зарубіжних та вітчизняних учених, як: А. Адлер, Г. П. Бевз, П. Бергер, Дж. Боулбі, Л. С. Волинець, І. В. Дубровіна, А. Й. Капська, Н. В. Комарова, Т. Лукман, Р. Мертон, К. Роджерс, Н. Смелзер, В. Фалберг, І. С. Шатилов, О. Л. Яременко та ін.

Проблеми сім'ї як соціального інституту аналізують у своїх працях А. І. Антонова, Т. А. Гурко, А. Г. Харчева та інші. Сімейне

неблагополуччя, її дезадаптацію вивчали М. А. Галагузова, А. Й. Капська, Н. Ю. Максимова, В. В. Солодовніков, С. В. Толстоухова та ін.

Виділення невіршених раніше частин проблеми.

Діти війни ставлять запитання, на які інколи дуже важко відповісти. Наприклад, такі, як шестирічна Віка з-під Дебальцевого поставила волонтерів з Києва: «Коли стріляли, я ховалася в підвалі. А ти де?» — «Ніде. У моєму місті не стріляли». — «Чому?!» І ми мусимо бути готовими відповісти на всі їхні складні запитання (Рис. 1) (Війна очима дітей — Алла Котляр, 29 травня 2015 р., газета «Дзеркало тижня»). Ситуація сьогодення потребує глибокого соціально-психологічного наукового аналізу явищ гібридної війни, особливо становлення нового покоління українців, дітей війни, які пережили тяжку психологічну травму, та шляхів соціальної та психологічної реабілітації населення.

*Рис. 1. Війна очима дітей
(Алла Котляр, газета «Дзеркало тижня»)*

Мета статті — проаналізувати стан дослідження явища дітей війни у сучасній українській дійсності періоду проведення гібридної війни з боку російського керівництва.

Виклад основного матеріалу. Саме поняття «травма» походить від гр. *trauma* — рана, ушкодження. *Психічна травма* (психотравма) — це особливий вид травми, пов'язаний із важкими переживаннями, що може привести до депресій, неврозів та інших хворобливих реакцій.

Ми пропонуємо *психічну травму* розглядати в кількох аспектах:

1. щодо особливостей дій чинників, які зумовлюють динаміку її перебігу (емоційні властивості, її особистісні якості, типологічні, професійні, вікові особливості, життєві умови і т. ін.);
2. щодо типу травмуючих ситуацій, які її спричиняють (екстремальні умови, ситуації випробування, смерть);
3. щодо особливостей виходу з травмуючої ситуації (вибір шляхів виходу — релігія, творчість, втеча від себе чи пошук себе тощо);
4. щодо ймовірності бачення себе в тих чи інших травмуючих ситуаціях і відповідно особливостей готовності до цих ситуацій;
5. щодо можливості й особливостей бачення та відчуття психічної травми особистості іншими людьми, які мають різну соціальну значущість для неї [1].

Відповідно до Закону України «Про соціальний захист дітей війни» у статті 1, визначено, що «...дитина війни — особа, яка є громадянином України та якій на час закінчення (2 вересня 1945 року) Другої світової війни було менше 18 років».

На сьогодні, коли вже, починаючи з окупації Республіки Крим ми де-факто маємо і внутрішніх переселенців (ВПО), війна на окремих територіях Донбасу (ОРДЛО), так званих нейтральних територіях Донбасу, де проживають громадяни України з дітьми, офіційного статусу дітей немає. Тому вживання терміну *діти війни* у нашій статті має значення у контексті розуміння сьогоденної ситуації в Україні.

«Почну з того, що в мене є мрія! Ця мрія, напевно, трохи дитяча та наївна, але все ж це те, що я справді дуже хочу реалізувати. Моє рідне місто — Красногорівка, що знаходиться в Донецькій області. Люди у нас дуже працьовиті, переважна більшість мешканців міста працює або на місцевому заводі, або в шахті. Також у місті живе дуже чудовий композитор — Голік Г. В., а три роки тому померла знаменитість Красногорівки — поет Янків В. Ф. Тож, в наше місто дуже просто закохатися — тут є своя атмосфера.

Але, нажаль, 4 роки тому мером міста стала нечесна людина, яка просто зруйнувала місто. Перетворила його на суцільний безлад. А 2 роки тому допустила, щоб до нашого міста зайшли терористи, і навіть не чинила ніякого опору й допомагала їм.

Зараз від Красногорівки майже нічого не залишилось. З 15 000 населення там залишилось близько 2 000 жителів. Це справді дуже жахлива картина і описати її дуже складно. Люди готують їжу на вогні, усі наче перетворилися на зомбі, ходять у брудному одязі, та майже не можна побачити людей з посмішкою. Від школи, в якій я

навчалася, залишилися руїни. Снаряди пробрили там дах з 4 по 1 поверх. Усі класи пусті.

Звичайно, читаючи це, Ви не зможете уявити і краплину цього жаху.

Дякуючи Богу, в моєму місті вже наша армія, але місто знаходиться біля Донецьку і кожен день відбуваються обстріли. Вже 2 роки. А тим часом, мер мого міста переїхав жити до Італії і не поніс покарання.

Я хочу відновити мою школу, дитячий табір, завод. Я хочу стати мером мого міста. Але таким, щоб до мене ставилися з довірою, щоб не вважали владу — бандитами.

Я розумію, що для цього треба багато працювати та вчитись. Це буде не просто, але в мене вийде» (з твору Тетяни — студентки 2 курсу філософського факультету КНУ імені Тараса Шевченка).

У цьому творі, на наш погляд, найкраще викладена біль, переживання психотравми та бачення перспективи, що є дуже важливим у нашому дослідженні.

Так, від конфлікту на Донбасі, за даними УГКП ООН, постраждало 5 млн. українських громадян. За підрахунками ЮНІСЕФ, 1,7 млн постраждалих (або 34 % від усієї кількості) — це діти.

Але категорія постраждалих дітей в Україні набагато більша. До дітей, які отримали психотравму, починаючи з 2014 року можна віднести:

- дітей учасників та свідків трагічних подій на Майдані;
- учасників та свідків демонстрацій «революції гідності» у Києві та демонстрацій у різних містах України;
- вимушених переселенців з Криму, Донбасу;
- дітей, які залишилися в окупованих Росією територіях Криму та Донбасу;
- дітей, які залишилися у так званих «сірих зонах» Донбасу;
- дітей у прифронтових зонах;
- дітей загиблих військовослужбовців;
- дітей загиблих та діючих волонтерів;
- дітей загиблих громадян, учасників добровольчих формувань України;
- дітей загиблих та діючих «сепаратистських» формувань;
- дітей, які стали повними сиротами в результаті агресії Росії і т. д.

Це дуже велика кількість дітей з певними ознаками психічних відхилень, які у подальшому будуть формувати політичну та соціальну еліту суспільства. Формування дорослої людини буде відбуватися з певними складнощами адаптації та незрілою системою

психологічного захисту. З вищевказаного твору студентки Тетяни ми відчуваємо біль, безкарність винних та намагання вийти з кризової ситуації. Але не всі діти, особливо молодшого віку, мають таку впевненість у майбутньому. Середовище невизначеності, паніка та страждання у сім'ї впливають на загальний психічний стан дитини. Психологічні травми можуть залишитися з дитиною на все життя. Діти, можливо, проявлятимуть себе як жертви або агресори. У них може бути дуже багато страхів, а це впливає на шкалу цінностей, на здатність до навчання, до розвитку, на те, як вони надалі будуватимуть своє доросле життя.

Соціальна незахищеність дітей під час кризових подій в Україні дає можливість простору дій для будь-якого насильства, вони стають жертвами як кримінального так і сексуального насильства. Будь-який вид насильства формує у дітей і підлітків такі особистісні й поведінкові особливості, які роблять їх малопривабливими і навіть небезпечними для суспільства.

Найтиповішими наслідками насильства стають такі *поведінкові прояви у дітей*: бійки, конфлікти з оточуючими, низька шкільна успішність, пропуски уроків без поважних причин, надмірна замкненість.

До *емоційних проблем* таких дітей можна віднести підвищену агресивність, переважно погіршений настрій, високу тривожність та наявність страхів, нестійкість почуттєвої сфери, легке коливання емоцій та їх надмірна сила.

Тому, досліджуючи явище «дітей війни», ми очікуємо на можливі негативні наслідки.

Соціальні:

- скоєння самогубства;
- порушення їхнього психічного і фізичного здоров'я;
- низький освітній і професійний рівень;
- асоціальна, кримінальна поведінка;
- відтворення жорстокості в суспільстві.

Фізіологічні:

- недостатня вага дитини, анемія, слабкий імунітет, тік, смоктання пальців, гризіння нігтів, розгойдування та нав'язливі рухи;
- часті звертання до медичних закладів, зростаюча кількість ушкоджень;
- невідповідність отриманих ушкоджень поясненням, що їх дає дитина або батьки чи піклувальники.

Психологічні:

- замкнутість;
- страх, або навпаки, зухвала поведінка;

- неврівноважена поведінка;
- агресивність, напади люті;
- уповільнене мовлення, нездатність до навчання;
- надто висока зрілість та відповідальність порівняно з дітьми цього віку;
- уникання контактів з однолітками, бажання спілкуватися та гратися зі значно молодшими дітьми;
- занижена самооцінка;
- тривожність;
- почуття провини;
- швидка стомлюваність, знижена спроможність до концентрації уваги;
- демонстрація страху перед появою батьків та дорослих;
- небажання йти додому;
- схильність до «мандрів», бродяжництва;
- страх перед фізичним контактом;
- депресивні розлади;
- спроби самогубства або самопошкодження;
- вживання алкоголю, наркотиків, токсичних речовин;
- наявність психосоматичних хвороб;
- насильство по відношенню до слабших: тварин чи інших живих істот.

Іншими наслідками насильства щодо дітей різного віку є:

— **для дітей дошкільного віку (до 6 років)** — страх перед батьками, страх фізичного контакту з дорослою людиною, постійна настороженість без причини, плаксивість, замкненість, постійний сум; порушення сну, втрата апетиту, агресія, боязнь чужих людей, дорослих, крайнощі у поведінці (від надмірної агресивності до пасивності), пасивна реакція на біль, примирення з ситуацією; боязливість, змішані почуття, відчуття провини, сорому, відрази, безпорадності, болісна реакція на критику; брехливість, схильність до злодійства і підпалювання, жорстокість до тварин.

— **для дітей молодшого шкільного віку** — амбівалентні почуття стосовно дорослих, проблеми у визначенні сімейних ролей, страх, почуття сорому, відрази, зіпсованості, недовіри до світу; в поведінці відзначаються відчуження від людей, порушення сну, апетиту, агресивна поведінка, відчуття «брудного тіла», мовчазність або несподівана балакучість, депресія, суб'єктивне відчуття втрати емоцій, самотність, відсутність друзів, страх перед власним домом, небажання повертатися туди після школи. У поведінці виявляється ізоляція, суперечлива поведінка.

— для підлітків 13–18 років — відроза, сором, провина, недовіра, амбівалентні почуття до дорослих, сексуальні порушення, несформованість соціальних ролей і своєї ролі в родині, почуття власної непотрібності. У поведінковій сфері відзначаються спроби суїциду, реалізоване чи нереалізоване бажання залишити власну домівку, агресивна поведінка, уникнення тілесної та емоційної інтимності, непослідовність і суперечливість поведінки.

Дівчатка нерідко починають займатися проституцією, у хлопчиків може порушуватися статевая орієнтація. Відповідно згодом вони мають проблеми при створенні власної родини, також не можуть дати своїм дітям достатньо тепла.

Вирішення своїх проблем діти війни — жертви насильства — часто знаходять у кримінальному, асоціальному середовищі, а це часто пов'язано з виробленням у них пристрасті до алкоголю, наркотиків, вони починають протиправну діяльність.

Для попередження насильства в сім'ї та подолання його наслідків над дітьми необхідно забезпечити комфорт кожного члена сім'ї; усвідомлення стереотипів взаємодії і зміну їхніх патологічних форм кожним членом сім'ї.

Для досягнення цих цілей необхідне виконання таких завдань:

- зміна дитячо-батьківських стосунків у проблемних сім'ях;
- педагогічна та психологічна просвіта батьків;
- допомога дітям і батькам навчитися цінувати себе й добре до себе ставиться;
- спонукати дітей до осмислення своєї поведінки, що впливає на оточення;
- допомога дітям осмислити, що насильство — це неприйнятніший спосіб вирішення конфліктів [3].

Подолання травми ніколи не буває остаточним; відновлення не буває завершеним. Вплив травматичної події відчувається протягом усього життя постраждалої особи.

Психолог Мері Гарвей визначила сім критеріїв подолання травми. *Перший:* фізіологічні симптоми посттравматичного стресового розладу у контрольованій межі. *Другий:* людина здатна витримувати почуття, пов'язані з травматичними спогадами. *Третій:* людина може керувати своїми спогадами — вона може вибирати, чи згадувати про травму чи відкласти спогади. *Четвертий:* пам'ять про травматичні події — послідовна розповідь, пов'язана з почуттями. *П'ятий:* уражене почуття власної гідності відновлено. *Шостий:* відновлені важливі стосунки з іншими людьми. *Сьомий*, і останній — людина відтворила послідовну систему знань та переконань, яка включає в себе й історію

травми. На практиці усі ці питання пов'язані між собою і мають стосунок до всіх етапів відновлення. Процес відновлення не є простим рухом уперед — дуже часто трапляються різкі повороти або повернення назад, щоб переглянути ті речі, які згадувались уже багато разів, та поглибити і розширити розуміння пережитого досвіду [1].

Таким чином, діти війни у сучасній Україні — це складне соціально-психологічне явище, яке потребує ґрунтовного вивчення та дослідження з метою визначення шляхів соціально-психологічної реабілітації, супроводу протягом подальшого життя.

Висновки. Діти війни сучасної України потребують постійної уваги як з боку професійних спеціалістів психологів, реабілітологів, так і відповідних державних структур. На даний час ми маємо більше матеріалів дослідження констатуючого плану, загального характеру. Тому є необхідність проводити певну кореляцію очікування негативних прогнозів з проведенням профілактичних заходів з даною категорією, щоби мати у подальшому психологічно здорове суспільство.

Перспективи подальших досліджень полягають у визначенні конкретних соціальних, психологічних негативних наслідків сьогодення у відношенні до дітей війни, вивченні та розповсюдженні іноземного досвіду та розробленні конкретних програм, тренінгів з метою їх впровадження у повсякденне життя, у тому числі через державні соціальні та психологічні служби.

Список використаних джерел

1. Герман Д. Психологічна травма та шлях до видужання: наслідки насильства — від знущань у сім'ї до політичного терору / Д. Герман. — Львів : Видавництво Старого Лева, 2015. — 416 с.
2. Кириленко Т. С. Психологія травмуючі ситуації: навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / Т. С. Кириленко. — К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. — 135 с.
3. Тоторкулова М. А. Содержание и организация деятельности социального педагога в дошкольном образовательном учреждении по преодолению последствий семейного насилия над детьми : дис. ... канд. пед. наук / М. А. Тоторкулова. — Ставрополь, 2005. — 185 с.

References transliterated

1. German D. Psychologichna travma ta shljah do vyduzhannja: naslidky nasyilstva — vid znushhan' u sim'i do politychnogo teroru / D. German. — L'viv : Vydavnytstvo Starogo Leva, 2015. — 416 s.
2. Kyrylenko T. S. Psychologija travmujuchy sytuacij: navch. posib. dlja studentiv vyshhyh navchal'nyh zakladiv / T. S. Kyrylenko. — K. : Vydavnycho-poligrafichnyj centr «Kyi'vs'kyj universytet», 2014. — 135 s.

3. Totorkulova M. A. Soderzhanie i organizacija dejatel'nosti social'nogo pedagoga v doshkol'nom obrazovatel'nom uchrezhdenii po preodoleniju posledstvij semejnogo nasilija nad det'mi : dis. ... kand. ped. nauk / M. A. Totorkulova. — Stavropol', 2005. — 185 s.

Abstract

Dubrovins'kij G. R.,
PhD (Candidate of Psychological Sciences),
docent

CHILDREN OF WAR: STUDIES OF THE PHENOMENON OF PSYCHOTRAUMA DURING MILITARY AGGRESSION IN UKRAINE

The article reviews the current state of research the phenomenon of children of war in modern Ukraine as a complex socio-psychological phenomenon which needs thorough study and research to identify ways of social and psychological rehabilitation, maintenance during later life.

It is proposed to consider the trauma in several aspects identified by Kirilenko T. S. Were presented category children of war in the modern world. Forecast expectations of negative consequences of behavior of children in different age categories. Formation of adult man will occur with some difficulties of adaptation and immature psychological defense system.

Were realized prediction expectations of negative consequences of children behavior in the different age categories: for preschool children (6 years) — the fear of parents, fear of physical contact with an adult, constant alertness without cause; children of primary school age — ambivalent feelings about adult problems in defining the roles of family, fear, shame, disgust, depravity, distrust in the world; for teens 13–18 years — disgust, shame, guilt, distrust, ambivalent feelings toward adults, sexual abnormalities, immaturity of social roles and their role in the family, a sense of own uselessness.

The article reviewed the possibility of gradual overcoming of trauma in the recovery process during the life of the individual.

Children of war of modern Ukraine require constant attention from both professional specialist psychologists, rehabilitators and relevant government agencies. Meeting all these challenges also requires state program of social protection.